

19. YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE ERMENİSTAN-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ

Hülya Koç, Yüksek lisans Öğrencisi
Karabük Üniversitesi Uluslararası Politik Ekonomi Ana Bilim Dalı
h.koc_91@hotmail.com
Orcid No: 0000-0003-0749-5766

Burçin Hafize Tarcan, Bilim Uzmanı
burcintarcan@gmail.com
Orcid No: 0000-0003-1698-4967

ÖZET

19. yüzyılın başlarında Ermenilerin Ruslar tarafından Kafkasya topraklarına yerleştirilmeye başlanması üzerine Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasındaki ilişkiler başlamıştır. Bu iki millet arasındaki ilişkiler tarih boyunca kötü bir gidişat sergilemiştir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) dönemi boyunca da Ermeniler, Azerbaycan Türklerinden küçük küçük topraklar almayı başarmışlardır. Bu dönem süresince Ermeniler özellikle Dağlık Karabağ bölgesi üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırmıştır. İki ülke arasındaki çatışmaları durdurmak, çatışmalara bir çözüm yolu bulmak ve barış ortamını sağlamak amacıyla AGİT ve BM gibi uluslararası örgütler arabuluculuk faaliyetlerine girişmiş ancak hiçbiri başarılı olamamıştır. İki ülke devlet başkanları arasında çözüm müzakereleri zaman zaman devam etse de Dağlık Karabağ sorununu günümüzde de devam eden önemli sorunlardan birisidir. Yaşanan çatışmalarda ise Rusya'nın, İran'ın, İsrail'in ve ABD'nin Ermenistan'ı desteklemesi sorunların çözümünü daha da çıkmaza sokmuştur. Türkiye ise yaşanan sorunlarda başlarda tarafsız kalmaya çalışsa da sonralardan Azerbaycan'ı desteklemiştir. 2020 yılına gelindiğinde Azerbaycan ile Ermenistan arasında çatışmalar baş göstermiş, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev Dağlık-Karabağ sorununu çözdüğünü bildirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Ermenistan, Dağlık-Karabağ, Rusya, Hocalı

ARMENIA-AZERBAIJAN RELATIONS SINCE 19TH CENTURY TO PRESENT

ABSTRACT

At the beginning of the 19th century, when the Armenians started to be settled in the Caucasus lands by the Russians, the relations between Azerbaijani Turks and Armenians began. The relations between both notions have exhibited a bad state of affairs throughout history. During the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) period, Armenians also managed to acquire the small pieces of land from Azerbaijani Turks. During this period of time, Armenians especially concentrated on their work on the Nagorno Karabakh region. On the purpose of ceasing the conflicts among the two countries, coming up with the conflicts and providing peace atmosphere, International organizations such as the OSCE and the UN have engaged in mediation activities, nevertheless none of them have been successful. Even though the negotiation for a solution among the presidents of the two countries proceed from time to time, the Nagorno-Karabakh is one of the essential issues that proceed today. The support of Russia, Iran, Israel, and the USA to Armenia in the conflicts encountered has further deadlocked the solution of the matters. To remain neutral in Turkey tries to deal with the issues of Azerbaijan has supported later. By 2020 conflicts broke out between Azerbaijan and Armenia, and the president of Azerbaijan Ilham Aliyev stated that he had solved the Nagorno-Karabakh issue.

Key words: Azerbaijani, Armenia, Nagorno-Karabakh, Russia, Khodzjali.

1. GİRİŞ

Ermeniler, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin kendi gücünü koruduğunu fark edince Azerbaycan topraklarına yönelmeye başlamıştır. Ancak Türkiye Cumhuriyeti toprakları üzerindeki hayallerini de hiçbir zaman unutmamışlardır. Ermenilerin, Kafkasya topraklarına yerleştirilmesi ise Rusların iskân siyasetine dayanmaktadır.

Ruslar, ilk olarak Kuzey Kafkasya'ya ardından ise Güney Kafkasya'ya farklı milletlerden Hristiyanları yerleştirmeye başlamıştır. Özellikle Hristiyanları seçmesinin nedeni ise kendilerinin de Hristiyan olmaları sebebi ile ortak çıkar doğrultusunda buluşabilmek olduğu söylenilebilir. Rusların gerçekleştirdikleri bu iskân politikasında Kuzey Kafkasya'ya ağırlıklı olarak Alman, Rus ve Çekleri yerleştirdiği görülürken, Güney Kafkasya'ya başta Ermeniler olmak üzere Almanları, Rumları ve Polonyalıları yerleştirmiştir. Buraya çoğunluklu olarak Ermenileri yerleştirme sebebi ise, Ermenilerin daha önceden Müslüman topluluklarla yaşama deneyimlerinin olmasıdır (Memmedli, 2017, s.441-450).

Rusların ve Ermenilerin arasındaki ilişkilerin başlangıcı 17. yüzyıla kadar dayanmaktadır. 1682'de I. Petro'nun başa geçmesi ile birlikte, Rusya'nın askeri gücünden faydalanabilmeyi hedefleyen Ermeniler Ruslar üzerindeki etkinliklerini arttırmıştır. I. Petro ise, İran'da yerleşik olan bir kısım Ermeni'ye kendilerine imtiyaz tanıyacağını söyleyerek Rusya'ya göç etmelerini sağlamıştır. 18. yüzyılın sonlarına doğru ise Rusya, Kafkasya'da kendi himayesi altında bir devlet kurmayı planlamış ve buna yönelik olarak Ermeniler üzerinde daha fazla faaliyetlere girişmiştir. Rusya, Osmanlı Devleti'ne ve İran'a karşı koruma sözü vererek Ermenileri kendi yanına çekmiş ve bundan sonra da yayılmacı politikalarını uygularken onları kullanmaya başlamıştır (Memmedli ve Memmedli, 2018, s.333-365).

1826-1828 yılları arasında Rusya ve İran arasında gerçekleştirilen savaşın sonucunda imzalanan "Türkmençay Antlaşması" ile Osmanlı Devleti ve İran'dan on binlerce Ermeni'nin Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesinin önü açılmıştır. Bu

antlaşmanın neticesinde Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerine 4.000 Ermeni yerleştirilmiştir. Ermenilerin, Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesini sağlayan bir diğer antlaşma ise 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda imzalanmış olan 1829 tarihli "Edirne Antlaşması"dır. Bu antlaşmanın sonucunda ise Osmanlı Devleti topraklarından Azerbaycan topraklarına 9.000 Ermeni yerleştirilmiştir (Zeynal, 2014).

Böylece, başta 1828 Türkmençay Antlaşması*, ardından 1829 Edirne Antlaşması ile Ermenilerin Azerbaycan'a göçleri başlamış ve ileriki tarihlerde kurulacak olan Ermeni Devleti'nin temelleri atılmıştır. Ermeniler, Azerbaycan topraklarına yerleştirildikten sonra ise bölgede yaşayan halk için zorlu bir süreç başlamıştır. 1905 yılında kurulması planlanan Ermeni Devleti adına, Azerbaycan Türklerini topraklarından gönderebilmek için Ermeniler tarafından birçok kentte terör faaliyetleri başlatılmıştır. 1905 yılı Azerbaycan tarihinde kanlı bir iz olarak kalmıştır. Ermenilerin gerçekleştirdikleri bu faaliyetlerinde ise Rusların desteğini aldığı görülmektedir.

1905 yılında Ermeniler çok büyük trajediler ile Azerbaycan Türklerini katletmişlerdir. Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasındaki ilk çatışmalar Bakü'de gerçekleşmiştir (Öroğul, 2007, s.166). 1905 ve 1906 yıllarında başlıca Bakü ve Nahçıvan olmak üzere Azerbaycan'da 200 civarında Ermenilerin terör faaliyeti bulunmaktadır (Hasanoğlu ve Süleymanlı, 2013, s.297).

Memmet Said Ordubadi, 1905 yılında gerçekleşen bu katliamların bir tanığı olarak ele almış olduğu "Qanlı İller" kitabında bu katliamların sebebini Azerbaycan Türklerinin olaylardan habersiz olmalarına ve yerel hükümet yetkililerinin olaylara karışmamasına bağlamıştır (Ordubadi, 2007, s.8-10).

Ermeni bir yazar olan Hovannes Ter-Martirosyan, 1905-1906 yıllarında gerçekleşmiş olan facialarda Güney Kafkasya'da yedi büyük şehrin yıkıldığını, 252

* Türkmençay Antlaşması için bkz; Elif Yazgan, 20. Yüzyılda İran Siyasetinde Azerbaycan Türklerinin Rolü (1900-1979), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük, Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s.34-36.

köyün yakıldığını, kazalardan 100.000 kişinin zorla göç ettirildiğini ve 10.000 kişinin öldürüldüğünü yazmaktadır. Polonyalı olan Amerikalı araştırmacı Tadeusz Swietochowski ise yine aynı yıllarda 158'i Müslüman olmak üzere toplamda 286 köyün yakıldığını ve binlerce kişinin katledildiğini belirtmektedir (Mustafa, 2014, s.9).

1905-1907 yılları arasında Azerbaycan topraklarında süren Türk-Ermeni çatışmaları neticesinde bir barış ortamı sağlanmış ancak bu barış ortamı 1917 Bolşevik İhtilali'ne kadar devam etmiştir. 1914 yılında patlak veren I. Dünya Savaşı sırasında "Büyük Ermenistan"ı kurma hayalleri ile Ermeniler Rus ordusunun yanında yer almış ve Bolşevik İhtilali sonucunda da Kafkasya'da ikinci kez Azerbaycan Türklerine yönelik saldırılar başlamıştır.

31 Mart 1918 tarihinde Ermeni Taşnak ve Rus Bolşevik askerleri Bakü'ye girerek terör faaliyetlerine başlamıştır. Aynı zamanda Şamahı'da da Müslümanlara karşı bir harekât başlamıştır. Bu olaylarda birçok insan öldürülmüş, evler yakıp yıkılmıştır (Aşırılı, 2011, s.6-7). "Mart Olayları" veya "Mart Günleri" olarak anımsanan bu olaylar kısa süre içerisinde bir iç savaşa dönüşmüştür. Müslümanlara karşı gerçekleştirilen bu katliam Bakü ile sınırlı kalmamış ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerine de yayılmıştır.

1918 yılının Mart ve Nisan aylarında Bakü'de 229, Gence'de 272, Zengezur'da 115, Şamahı'da 80, Kuba'da 122, Karabağ'da 157 köy okullar ve mescitler dâhil olmak üzere tamamen yakılmıştır, Müslümanlar ise katledilmiştir (Hüseynov, 2009, s.35).

Mart Olaylarının gerçekleştiği dönemde Bakü'de bulunan ve olaylara tanıklık eden Kulner isimli bir Alman vatandaşı, yaşanan hadiselerle ilgili şunları aktarmıştır:

"Ermeniler, Müslüman mahallelerine girerek karşılarına çıkan herkesi, kılıçlarla parçalayarak, süngülerle delik deşik ederek öldürdüler. Evleri yaktılar, çocukları da yanan evlerin içine attılar. Üç dört günlük bebekleri süngülerin uçlarına taktılar. Olayların bitmesinden birkaç gün sonra bir çukurdan çıkarılan 87 Müslüman cesedinin kulakları, burunları, cinsiyet organları kesilmiş, karınları yarılmıştı. Ermeniler, çocuklara acımadıkları gibi yaşlılara da merhamet göstermediler." (Atar ve Demirkol, 2015, s.280-281).

Rusya'daki Bolşevik İhtilalin ardından Güney Kafkasya'daki ulusal bağımsızlık hareketleri de hız kazanmıştır. Bu süreçte Güney Kafkasya'nın Moskova'ya olan bağımlılığı sona ermiş ve bölge yönetimi için "Özel Zakafkasya (Güney Kafkasya)

Komitesi" ardından da "Zakafkasya Komiserliği" kurulmuştur. 5 Ocak 1918 tarihinde ise Rusya Kurucu Meclisi'nin dağılmasının ardından "Zakafkasya Seymi (Güney Kafkasya Meclisi)" oluşturulmuştur. 26 Mayıs 1918 tarihlerinde ise oluşturulan bu meclisteki Gürcü milletvekilleri Gürcistan'ın 28 Mayıs 1918 tarihinde ise Azerbaycan milletvekilleri Azerbaycan'ın, Ermeni milletvekilleri ise Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir. Ermeniler yeni kurulan devletin başkentinin Erivan olması için Azerbaycan milletvekillerinden istekte bulunmuşlardır. Bunun üzerine toplanan Azerbaycan Milli Şurası bölgede barış ortamının sağlanması adına Erivan'ın Ermenilere verilmesini kabul etmiştir (Hasanoğlu ve Süleymanlı, 2013, s.299). Ermeniler, Erivan'ın kendilerine çok kolay bir şekilde verilmesini fırsat bilmiş ve bu durumdan güç alarak 1918 yılı itibariyle kendi topraklarını genişletmek amacı ile Azerbaycan topraklarına yönelik saldırılarını arttırdığı söylenebilir. 1920 yılında Bolşeviklerin işgali neticesinde bağımsızlıklarını yitiren Ermenistan ve Azerbaycan, 1922 yılına gelindiğinde ise SSCB'nin kurulması ile bu birliğe girmiştir.

Ermenistan SSCB döneminde de isteklerinden vazgeçmemiştir. 1922 yılında Sovyet hükümeti Azerbaycan'a ait 20.000 km² toprağı Ermenistan'a vermiştir. Bunun yanında Ermeni Sovyet Yönetimi, Karabağ'ın da Ermenistan'a verilmesi için birtakım girişimlerde bulunmuştur. Ancak daha öncesinde 27 Haziran 1921 tarihinde Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi Karabağ'ın Azerbaycan'dan koparılamayacağı kararı almıştır. Ancak bu karara rağmen 7 Temmuz 1923 tarihinde Azerbaycan'ın sınırları içerisinde idari merkezi Hankendi olan Dağlık Karabağ Özerk Eyaleti oluşturulmuştur. Karabağ üzerinde başarısızlığa uğrayan Ermenistan zaman içerisinde Azerbaycan'dan küçük parçalar halinde toprak almayı başarmıştır (Aleskerli, 2009, s.30-31). Qarabağ Azadlıq Təşkilatı[QAT] (2009) tarafından ele alınan "Erməni İddialarının Sovet Dövrü" isimli kitaba göre; 1922 yılında Göyçe ve Dilican, 1923 yılında Nahçıvan'ın dokuz kenti, 1929 yılında Mehri, 1938 yılında Sederek ve Kerki kentlerinin bir kısmı, 1969'ta Laçın bölgesinin Karagöl platosu, Kubadlı bölgesinin Çayzemi arazileri, Kazah bölgesinin Kemerli kenti, 1982 yılında yine Kazah

bölgesinin İncedere platosu, 1986 yılında da Kazah bölgesinin 2500 hektarlık otlak arazileri Ermenistan tarafından ele geçirilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise Ermeniler bölgedeki etkinliklerini arttırmışlardır (QAT, 2009a, s.6-9)

1985 yılında Mihail Gorbaçov'un başlatmış olduğu "perestroyka" politikası ile Ermeniler tekrardan cesaretlenmiş ve Karabağ'da hak iddia etmeye tekrardan başlamıştır. Ermenilerin sürekli olarak Karabağ bölgesinde hak iddiaları neticesinde ise 12 Ocak 1989 tarihinde Karabağ'ın yönetimi için özel bir komite kurulmuştur. Kurulan bu komite Karabağ'ın, Ermenistan'a bağlanması yönünde bir siyaset yürütmüştür. 1 Aralık 1989 tarihinde ise Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması yönünde Ermenistan Parlamentosu karar almıştır. 6 Aralık 1989 tarihine gelindiğinde ise Azerbaycan Parlamentosu karşı karar almış ve Ermenistan'ın kararını geçersiz saymıştır. Bunun üzerine Ermeni komitacıların saldırıları gün geçtikçe artmaya başlamış ve sonucunda yüzlerce Azerbaycan Türkü öldürülmüştür. 20 Kasım 1991 tarihinde Azerbaycan hükümet üyeleri ile Kazak ve Rus gözlemcileri taşıyan bir helikopter Ermeniler tarafından düşürülmüştür. Bu olayın ardından Azerbaycan almış olduğu kararlar neticesinde Ermenistan'a giden demiryolu kapatmıştır (Aleskerli, 2009, s.32).

1987'den itibaren SSCB içerisinde Glasnost ve Perestroyka ile başlayan değişimler birliğin dağılma sürecini hızlandırmış ve netice olarak 23 Ağustos 1991 tarihinde Ermenistan, 18 Ekim 1991 tarihinde de Azerbaycan bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Sovyetler Birliğine bağlı olan tüm ülkelerin bağımsızlıklarını ilan etmesinin ardından da birlik tamamen dağılmıştır (Yalçınkaya, 2012, s.98-101).

2. DAĞLIK-KARABAĞ SORUNU

Dağlık Karabağ sorunu bilindiği üzere Kafkasya topraklarında meydana gelmiş ve günümüze kadar devam etmiş olan sorunlardan birisidir. Dağlık Karabağ uzun yıllar boyunca Ermenistan'a bağlanması amacı ile Azerbaycan Türklerine karşı saldırıların gerçekleştirildiği bir bölgedir. Bu sorun insanlık tarihi boyunca uzun soluklu olarak nitelendirilebilecek az sayıdaki uluslararası meselelerden birisidir.

Karabağ'ın tarihine bakıldığında burasının eski bir Türk toprağı olduğu görülmektedir. Karabağ, 16. yüzyılda kurulmuş olan Azerbaycan-Safevi devletini oluşturan bölgelerden birisi olmuştur. Bölge 1724 tarihinde Osmanlı Devletinin kontrolüne geçmiştir. 18. yüzyılda kurulan on sekiz Azerbaycan Hanlığından bir tanesi olmuştur. 1804-1813 Birinci Rus-İran savaşı sonucunda ise Karabağ Hanlığı Rusya'ya katılmıştır. Ermenilerin Karabağ ile ilgili iddiaları ise 1918 yılında bağımsız cumhuriyetlerin kurulması ile başlamıştır (Hasanoğlu ve Cemilli, 2006, s.84).

Haziran 1918 tarihinde Osmanlı Devleti, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti ve Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti arasında imzalanan Batum Antlaşması ile Dağlık Karabağ, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti içerisinde özerk bir devlet olarak kabul edilmiştir. Ocak 1919 tarihinde de Karabağ Genel Valiliği kurulmuştur. 1920 yılına gelindiğinde ise bu cumhuriyetlerin varlıkları son bulmuştur. Bu esnada Ermenistan yapılan bir anlaşma ile bölgeyi Azerbaycan'a bırakmış ancak bu anlaşmaya rağmen Ermeniler buradaki askerlerini geri çekmemiştir. 1920 yılının Aralık ayına gelindiğinde ise Karabağ'ı da içerisine alans Ermenistan'a bağlı Syunik Özerk Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etmiştir. Nisan 1921 tarihinde ise Syunik Özerk Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etmiş ancak bu bağımsızlık çok kısa sürmüştür. Temmuz 1921 tarihinde de Kızıl Ordu'nun işgali ile dağılmıştır. 1923 yılında ise Dağlık Karabağ bölgesi Azerbaycan sınırları içerisinde kabul edilmiş ve Azerbaycan SSCB'nin içinde "Yukarı Karabağ Özerk Bölgesi" kurulmuştur. Bundan sonra 1980'lere kadar bölgede bir sorun yaşanmamış ancak Gorbaçov'un glasnost siyaseti neticesinde bölgedeki Ermeni nüfus Ermenistan ile birleşmek için siyasi girişimlerde bulunmuştur. 1988 yılının Şubat ayında ise Karabağ Meclisi'nin yaptığı oylama sonucunda Sovyet Sosyalist Ermeni Cumhuriyeti ile tekrardan birleşme kararı almıştır. Bunun üzerine Moskova buradaki yerel hükümeti dağıtarak Özel İdare Komitesi aracılığı ile bölgeyi direkt olarak Moskova idaresi altına almıştır. Ayrılıkçı gruplar Moskova'nın bu hareketine karşılık olarak Karabağ'ı Ermenistan'a bağlayan ve Azerbaycan'ın bir şehri olan Lâçin'i işgal ederek

cevap vermiştir. Ardından da yine Azerbaycan'ın bir şehri olan Kelbecer'i işgal etmişler (Cutler, s.108). Nitekim bu olaylar neticesinde Aralık 1988'de 170.000 Ermeni, Azerbaycan'ı; 130.000 Azerbaycan Türkü ise Ermenistan'ı terk etmek zorunda kalmıştır (Şadıhanov, 2006, s.10). SSCB'nin dağılması ile birlikte ise Karabağ bölgesinde yaşanan çatışmalar giderek şiddetini arttırmış ve artık iki bağımsız devlet arasındaki savaşa dönüşmüştür. Karabağ bölgesinde sürekli olarak gerçekleşen Ermeni saldırılarının en önemlisi ise 1992 yılında Hocalı kasabasında gerçekleştirilen "Hocalı Katliamı"dır. Bu katliam, 20. yüzyılın en kanlı facialarından birisidir.

7000 nüfusu olan Hocalı kasabası, Hankendi'nin 10 km güneydoğusunda, Karabağ sıradağlarında Ağdam-Şuşa-Askeran-Hankendi yollarının üzerinde bulunmaktadır. Ayrıca Karabağ bölgesindeki tek havaalanı Hocalı'da bulunmaktaydı. Hocalı'nın bu önemli coğrafi konumu, Ermeni silahlı gruplarının buraya saldırılarına neden olmuştur. Hocalı, esasen Ekim 1991 tarihinden itibaren abluka altına alınmıştır. 30 Ekim 1991'den itibaren bölgeye araba girişleri kesilmiş yalnızca helikopterler ile ulaşım sağlanabilmiştir. 28 Ocak 1992 tarihinde Şuşa kentinin üzerinde sivil bir helikopterin vurulması sonucunda 40 kişinin ölmesi neticesinde Hocalı ile olan helikopter ulaşımı da kesilmiştir. 2 Ocak'tan itibaren ise kente elektrik verilmemiştir. Şubat ayından itibaren Hocalı kenti, Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından kuşatılmış ve her gün silahlara, ağır makineli tüfeklere ve Ermeni silahlı saldırılarına maruz kalmıştır. 25 Şubat'ı 26 Şubat'a bağlayan gece, Ermeni silahlı kuvvetleri 366. Rus Motorize Alayının zırhlı araçlarının ve personelinin yardımlarıyla Hocalı kentini işgale başlamıştır. Üç yönden saldırılar gerçekleştirildiğinden dolayı halk ormanlardan kaçmak zorunda kalmış ancak ormanlara kaçan kişilerde Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından öldürülmüştür (Paşayeva ve Məmmədova, 2011, s.6-7). QAT (2009) tarafından ele alınan Xocalı Soyqırımı isimli eserde Hocalı'da gerçekleşen olaylar sonrasındaki veriler aktarılmıştır. Resmi istatistiklere göre 63 çocuk, 106 kadın, 70 yaşlı olmak üzere toplamda 613 sivil Azerbaycan Türkü öldürülmüştür. 76 çocuk dâhil olmak üzere 1000'den fazla kişi yaralanmış, 8 aile ise tamamen yok olmuştur. 25

çocuk her iki ebeveynini de kaybetmiştir ve 1275 kişi rehin alınmıştır. Ermeniler ölenlerin çoğunun şehirden çıkarılmasına ise izin vermemiş, yalnızca 335 kişinin cesedinin gömülmesi mümkün olmuştur. Şimdiye kadar ise 150 Hocalı sakininin sonları hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Hocalı saldırısını Binbaşı Seyran Ohanyan, Yevgeni Nobokihin, Valeri Çitçyan ve 50'den fazla Ermeni subaylar tarafından gerçekleştirilmiştir. Aynı dönemde Hocalı'dan Ağdam'a 130'u erkek, 51'i kadın, 13'ü çocuk olmak üzere 181 ceset getirilmiştir. Getirilen cesetlerin kafa derilerinin soyulduğu, burunlarının, kulaklarının ve diğer organlarının kesildiği belirtilmiştir (QAT, 2009b, s.5).

Ermeni Zori Balayan 1996 yılında yayınlanan Ruhumuzun Canlanması adlı kitabında, arkadaşı Haçatur ile birlikte ele geçirdikleri evlere girdiklerinde 13 yaşındaki bir çocuğun pencereye çivilendiğini görünce bu çocuğun sesinin duyulmaması için annesinin göğüslerini kesip çocuğun ağzına soktuklarını ve bu çocuğun ölümünü seyrettiklerini, bundan dolayı da mutlu olduklarını belirtmiştir. Daha sonra ise çocuğun cesedini parça parça doğradıklarını ve köpeklere attıklarını, akşam olduğunda da üç çocuğa aynı şeyi yaptıklarını anlatmış ve bu ifadeleri ile Ermenilerin Hocalı 'da nasıl bir soykırım gerçekleştirdiklerini ve insanlığa karşı işledikleri suçu itiraf etmiştir (Aziz, 2013, s.191-192).

Olay yerine gelerek ilk çekimleri yapan ve sonradan Ermeniler tarafından şehit edilen Çingiz Mustafayev ise Hocalı Katliamını şu sözlerle anlatmaktadır:

“...Yüzlerce insan cenazesi... Çoğu yakın mesafeden, kafası taranarak öldürülmüş 2 yaşından 15 yaşına kadar olan çocuk, kadın ve ihtiyar cesetleri... Cesetlerin durumundan da anlaşılıyor ki onlardan herhangi biri karşı koyamamış, kaçmaya yeltenmemiştir. Onlar, Ermeniler tarafından son derece soğukkanlılıkla, vahşilikle katledilmişler... Soykırımın yapılmış olduğu ve onun izlerini taşıyan yere iki askeri helikopterlerle 28 Şubat'ta ilk olarak biz geldik. Biz daha havada iken 500 metre civarındaki alanın insan cesetleriyle örtülmüş olduğunun şahidi olduk... Toplam 4 cenazeyi helikoptere bindirebildiler... Gördüğümüz manzara insanı delirtiyordu. Bir türlü kendimize gelemiyorduk. Martın 2'de yabancı gazetecilerle o yere geldiğimizde tekrar aynı durumla karşılaştık; ama cenazeler daha kötü hale salınmış, Ermeniler tarafından onlara hakaret edilmişti. Anlaşılan, Ermeni cellatları her gün bu vahşilikleri tekrarlamaktan zevk alıyorlardı” (Asker, 2012).

Öldürülen insanların kafa derilerinin yüzülmesi, kulak, burun gibi dış organların kesilmesi, öldürülmüş bebeklerin ve çocukların gözlerinin tornavida ile oyulup çıkarılması, hamile kadınların karınlarının yarılarak çocukların dışarı çıkarılması, insanların diri bir şekilde toprağa gömülmesi, yine insanların diri diri yakılması Hocalı Katliamında yaşanan vahşetin ufak bir kısmıdır. Tüm bu yaşananlardan Ermenilerin, Türklere karşı gerçekleştirdikleri vahşeti göz önüne sermektedir. Ermenilerin, Hocalı 'da gerçekleştirmiş oldukları bu soykırım tarihe kara bir leke olarak geçmiştir.

Hocalı Katliamının ardından ise parlamento binası önünde toplanan yaklaşık 10.000 kişi dönemin Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ayaz Mutallibov'u gereken önlemleri almamakla suçlamışlar ve istifasını istemişlerdir. Sonuç olarak Ayaz Mutallibov 6 Mart 1992 günü istifa etmiştir (Batu, 7 Mart 1992).

Bu sorunlara çözüm bulabilmek amacıyla Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) iki karar almıştır. Bunlardan ilki 19-23 Mart 1992 tarihinde bölgeye ikinci bir gözlemci komisyonun gönderilmesidir. Alınan ikinci karar ise 24 Mart 1992 tarihli karardır. Bu karara göre AGİT Bakanlar Konseyi sorunun temelini inip çözüm bulmayı hedeflemiştir. Alınan bu kararın resmi adı "Yukarı Karabağ Konferansı" olmakla birlikte, son konferansın Minsk'te yapılması öngörüldüğünden "Minsk Konferansı" olarak anılmaktadır. AGİT'in bölge üzerinde çalışmaları devam ederken Azerbaycan Türklerinin çoğunlukta olduğu Karabağ'daki Şuşa kenti 9 Mayıs'ta, Lâçin kenti ise 18 Mayıs'ta Ermenilerin eline geçmiştir. 21 Mayıs'a gelindiğinde ise Ermenistan, AGİT'in Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğunu ve gerçekleşen saldırıları kınadığını belirten bildiriye veto etmiştir. Saldırlardan dolayı bir türlü toplanamayan Minsk Grubu ise nihayet 1-5 Haziran 1992 tarihleri arasında Roma'da toplanmıştır. 1992 yılında Minsk Grubu beşi resmi, ikisi gayri resmi olmak üzere toplamda yedi kere toplanabilmiştir (Azer, 2013, s.290-294).

1994 yılının 26 Nisan-2 Mayıs tarihleri arasında AGİT heyeti Dağlık Karabağ bölgesine bir ziyaret gerçekleştirmiştir. 4-5 Mayıs 1994 tarihlerinde ise Bişkek'te,

Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) Parlamentolararası Kurulu kapsamında, Kırgızistan Parlamentosu ve Rusya Dışişleri Bakanlığı temsilcileri, Ermenistan ve Azerbaycan parlamento başkanları ile eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi (DKÖB)'nin Azerbaycanlı ve Ermeni nüfuslarının temsilcileri bir araya gelmiştir. Bu görüşme esnasında iki devlet arasındaki barışa dair bir adım olarak 5 Mayıs 1994'te "Bişkek Protokolü" imzalanmıştır. Bu protokolde eski DKÖB ve çevresinde gerçekleşen çatışmaların hem Azerbaycan Türklerine hem de Ermeni halkına zarar verdiğini, 14 Nisan 1994'te gerçekleşmiş olan BDT Devlet Başkanları zirvesinde alınan silahlı çatışmaların durdurulması kararının desteklendiği, BM ve AGİT'in Karabağ sorununun çözümüne dair aldığı kararların uygulanması gerektiğini vurgulanmıştır. Buna göre 12 Mayıs 1994'ten sonra iki devlet arasında ateşkes uygulanmaya başlamıştır. Ancak her ne kadar ateşkes imzalanmış olsa da sık sık ateşkes ihlalinin yapıldığı görülmektedir (Caferov ve Aslanlı, 2016, s.250-251).

Aralık 1996'da Lizbon'da toplanan AGİT Devlet Başkanları Zirvesinde, Ermenilerin zorla ele geçirmiş oldukları Azerbaycan'a ait topraklardan çıkması, Dağlık Karabağ'da Azerbaycan Türklerinin güvenliğinin sağlanması ve Dağlık Karabağ'a üst düzey özerklik derecesi verilmesini planlayan tasarı kabul edilmiştir. Bu kararı onaylayan dönemin Ermenistan başkanı Petrosyan ise 1998 yılında istifa etmiştir. Minsk Grubu çalışmalardan sonra sorunların çözülebilmesi için taraflara üç çözüm planı tasarısı önerisinde bulunmuştur. Bu tasarılarından ilki Haziran 1997 tarihinde sunulmuş olan "paket çözüm planı"dır. Bu tasarinin içeriğinde Karabağ ile Ermeniler tarafından ele geçirilen diğer bölgelerin durumlarının aynı dönem içerisinde çözümlenmesini planlanmaktaydı. Bir diğer tasarı planı ise Ekim 1997 tarihinde sunulmuş olan "aşamalı çözüm planı"dır. Bu plana göre ise Karabağ'da Ermeniler tarafından ele geçirilmiş olan tüm bölgelerin tek tek ele alınarak durumlarının çözümlenmesi öngörülmekteydi. Son tasarı ise Kasım 1998'de Rusya Federasyonu'nun aracılığıyla taraflara sunulmuştur. Bu tasarı planına göre Azerbaycan ve Dağlık Karabağ'ın ortak bir devlet kurması ve Dağlık Karabağ'ın

kendine ait bir anayasasının bulunması aynı zamanda da bir ordusunun olması önerilmiştir. Bununla beraber, Dağlık Karabağ'ın, Azerbaycan Milli Meclisi'nin kendisine yönelik alacağı kararlara karşı koyma yetkisi bulunacaktı. Minsk Grubu'nun gerçekleştirdiği müzakerelerde, Ermenistan'ın çözüm istemeyen tavırları nedeniyle soruna yönelik hiçbir ilerleme kaydedilmemiş ve net bir sonuç alınamamıştır. 2001 yılından itibaren ise gerçekleşen müzakereler zirveler şeklinde değil, direkt devlet başkanları aracılığıyla yürütülmüştür (Zengin, 2017, s.1794-1795).

2002 yılında Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanları tarafından Nahçıvan'da gerçekleştirilen görüşmede Ermenistan Savunma Bakanı Serj Sarkisyan işgal bölgelerinde Ermeni askerlerinin bulunduğunu açıklamış olmasına rağmen, Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi Kararları Ermenistan'ı saldırgan ülke olarak göstermekten kaçınmıştır. Oysaki Ermenistan almış olduğu 1 Aralık 1989 tarihli Karabağ'ın Ermenistan'a katılması kararı ile BM Genel Kurulu'nun 2526 sayılı maddesini ihlal etmiştir (Attar, 2005, s.155).

2004 yılında Polonya'nın Varşova şehrinde gerçekleştirilen Avrupa Ekonomik Zirvesine katılan Güney Kafkasya ülkelerinin liderleri 28 Nisan 2004'te ikili ve üçlü gruplar halinde görüşmeler gerçekleştirmiştir. Azerbaycan devlet başkanı İlham Aliyev ve Ermenistan devlet Başkanı Robert Koçaryan arasında gerçekleşen görüşmeye AGİT Minsk Grubu eş başkanları olan ABD, Fransa ve Rusya da katılmış ancak bu görüşmeden de herhangi olumlu bir sonuç alınamamıştır. İki devlet başkanı arasındaki son görüşme ise 10 Şubat 2006'da gerçekleşmiştir. Bu görüşmeden de herhangi olumlu bir sonuç alınamazken, Ermenistan devlet başkanı Koçaryan, Fransa ve ABD'nin çözüme yönelik baskılarına dayanamayarak görüşmeleri yarım bırakmıştır (Aliyev, 2006, s.143).

Aliyev (2006) AGİT haricinde Avrupa Birliği (AB)'nin de Dağlık Karabağ Sorunu ile ilgili birtakım girişimleri bulunduğunu ifade etmektedir. 7 Nisan 1993 günü AB imzaladığı bildiride Dağlık Karabağ Sorununun daha kötüye gitmesinden endişe duyduklarını belirtmiştir. 3 Eylül 1993 tarihinde AB'nin imzalamış olduğu

bildiride Ermeni kuvvetlerinin hücumları kınanmış ve BM Güvenlik Konseyi'nin 822 ve 853 sayılı kararına uyulması gerektiğini belirtmiştir. Bu bildiride, AB ve üye devletler tarafından bölgedeki devletlerin toprak bütünlüğünü onaylanmıştır.

3. AZERBAJYCAN- ERMENİSTAN ÇATIŞMALARINDA RUSYA'NIN, İRAN'IN, TÜRKİYE'NİN VE ABD'NİN YAKLAŞIMI

3.1. Rusya'nın Yaklaşımı

Rusya'nın öncelikli olarak jeopolitik çıkarları daha sonra ülke çıkarları değerlendirildiğinde; Azerbaycan-Ermenistan çatışması, Rusya için farklı bir konuma sahiptir. Bu çatışmayı Rusya'sız düşünmenin mümkün olmadığını söylemek de yanlış olmayacaktır (Şihaliyev, 2012, s.144). Azerbaycan'ın var olan durumdan huzursuz olması nedeniyle Rusya eski nüfuzunu geri kazanabileceği fikri ile Ermenistan'ı desteklemiştir. Oysaki AGİT*'in Minsk Grubu eş başkanlarından biri olarak Rusya'nın görevlerinden biri bu iki ülke arasında adaletli ve kalıcı bir barışı sağlamaktır. Bu noktada BM Güvenlik Konseyi'nin 14 Mart 2008'de aldığı "*Azerbaycan'ın İşgal Edilmiş Bölgelerinde Durum*" adlı kararına değinmekte fayda vardır. Kararın ikinci maddesinde "*Ermeni güçleri kayıtsız, şartsız işgal edilmiş Azerbaycan topraklarını derhal terk etsin.*" talebi yer almaktadır. Adı geçen karar oylamaya sunulduğunda kararın yürürlüğe girmesinin aleyhinde olan ülkelerden biri de Rusya olmuştur. Karşı cephede olması Rusya'nın barış durumunu onaylamadığının ispatıdır. Üzerinde durulması gereken bir diğer önemli husus ise AGİT'in Minsk Grubunun eş başkanlarından olan Rusya bu çatışmanın yörüngesine tesadüfen dâhil olmamıştır. Kendisini bu olaya dâhil ederek

* 1970'lerin başında ortaya çıkan Yumuşama Döneminin en önemli sonucu olarak, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'na katılan 35 ülke tarafından 1975 yılında imzalanan Helsinki Nihai Senedi olmuştur. Nihai Senet ile mevcut sınırlar ve dengeler karşılıklı olarak kabul edilirken, Avrupa güvenliğinin bir parçası olarak kaydedilen insan hakları, özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde Avrupa'daki dönüşümü yönlendiren en önemli etkenlerden biri olmuştur. 1990 Paris Şartı ile başlayan bu süreçte gerek insan hakları gerekse güvenlik konularında yapılan düzenlemelerin merkezinde yer alan AGİK kısa zamanda bir örgüt niteliğini kazanmıştır. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT- Organization for Security and Cooperation in Europe; OSCE), toplamda yaklaşık bir milyarlık nüfusa sahip 57 ülkenin katılımcı, 11 ülkenin de işbirliği ortağı olduğu, dünyanın en büyük bölgesel güvenlik örgütüdür. Merkezi Viyana'da bulunan örgüt, askeri-siyasi boyutun yanı sıra, ekonomik-çevresel ve insani boyutu da kapsayan geniş bir güvenlik anlayışı çerçevesinde faaliyet göstermektedir. Bkz. Ersin Embel, "Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT)", Güvenlik Yazıları Serisi, No.4, Eylül 2019, s.1.

kendi menfaatini ve taleplerini gerçekleştirmede büyük bir adım atmış olacaktır. Rusya'yı Azerbaycan'a yakın tutan sebeplerse; Rusya etkisinin Yakın Doğu ve Orta Asya'ya yayılacağı düşüncesi, Azerbaycan'ın hava üssünün ileri hava üssü niyetinde kullanılmak istenmesi, Azerbaycan'da etkisini sürdürerek Batı'yı ekonomik alanda kendine bağlama isteği, stratejik yöntemler ile dışarıdan aldığı doğal kaynakları Azerbaycan'dan temin etme isteği ve en önemlisi de Azerbaycan'ı etkisi altına alarak Türk Dünyası'nı parçalama ve Türkiye'nin Türk Dünyası üzerindeki etkisini azaltmak isteği diyebiliriz. Fakat bu olanlara Azerbaycan asla boyun eğmemiş Moskova'nın isteklerini reddetmiş ve Rusya'yı "güven vermeyen ülke" olarak tanımlamıştır. Azerbaycan'ın Gürcistan'la beraber Rusya karşıtı politikalar izlemesi de Rusya'yı Ermenistan'la iş birliğine yönlendiren önemli bir neden olmuştur. Sahip oldukları jeopolitik konum ve ekonomik potansiyellerini göz önünde bulundurarak Rusya'nın bölgede güç sahibi olmasına karşı çıkmışlardır (Cabbarlı, 2004, s.16-17). Şihaliyev'e (2012) göre, bu tutuma karşı Rusya Ermenistan'ı desteklemeyi tercih etmiş, Ermenistan'daki askeri varlığını yasallaştırmıştır. Aynı zamanda Azerbaycan'a siyasal baskı uygulama yolunda ilerlemiştir. Bu durumu değerlendiren Ermenistan ise Rusya'ya sırtını yaslamıştır. Çünkü Rusya olmadan rahat bir nefes alamayacağı fikrine kapılmıştır.

İki ülke arasında askeri iş birlik Ermenistan Devlet Başkanı Petrosyan döneminde gelişmiş ilk adım ise Ermenistan ve Rusya cumhurbaşkanlarının 21 Ağustos 1992 yılında imzaladıkları Moskova Anlaşmasıyla atılmıştır. Bu anlaşmanın nedeni Ermenistan'da konuşlandırılan Rus silahlı kuvvetlerinin hukuki statüsünün değerlendirilmesidir (Arif, 2004, s.113).

Cabbarlı (2004) Ermenistan ve Rusya arasındaki işbirliğinin Ermenistan'dan ziyade Rusya'nın menfaatlerine hizmet ettiğini söylemektedir. İki milyon Ermeni'nin Rusya'da yaşaması da Ermenistan'ı Rusya'ya daha çok bağlı kalmasını sağlamaktadır. Burada yaşayan göçmenler Ermenistan'a kaynak taşımakta aynı zamanda Rusya'da lobi çalışmaları yapmaktadırlar. 1997 yılının Ağustos ayında ise Ermenistan

Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan ile Rusya arasında Dostluk ve Karşılıklı Yardımlaşma Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmanın ikinci maddesine göre; Taraflar herhangi bir silahlı tehlike ile karşı karşıya kalırsa, diğer ülke ile güvenliğin ve barışın korunması için ortak hareket edilecektir.

2000 yılında imzalanan Gümrü'de konuşlanan Rusya'ya ait askeri üssünün gayrimenkulleri dâhil olmak üzere Rusya'ya verilmesi öngörülmüş ayrıca 5 yıla kadar uzatılabileceği kararı alınmıştır. Ermenistan'da bulunan askeri üslerin süresi de 2044'de kadar uzatılmıştır (Şahinoğlu,2010).

Şihaliyev'e (2012) göre anlaşmalardan Rusya-Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde ulaşılan sonuçlar;

- i. Azerbaycan kendi yasal haklarını kullanarak işgal altında bulunan topraklarını geri almak istediğinde Rusya'nın askeri müdahalesiyle karşı karşıya kalacaktır.
- ii. Ermenistan'da bulunan Rus askerlerinin varlığı*, tüm Kafkasya'da gelişen siyasi olaylara müdahale etme olanağı sağlamıştır.
- iii. Ermenistan'a Rusya tarafından silah ve cephane yardımı yapılmaktadır. Bu durumda Rusya Ermenistan-Azerbaycan arasında arabulucu görevi üstlenemez. Bu durumu ise Rusya; Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü olduğu için Ermenistan'la ilişki kurduğunu onun dışında bağlantısının olmadığını, Azerbaycan'ında bu örgüte üye olmasıyla aynı yardımı alacağı şeklinde ifade etmiştir.

Genel bir değerlendirilmeye varılacak olursa Rusya, Karabağ sorunun çözümünün kendi çıkarlarına ters olduğu doğrultusunda hareket etmektedir. Bununla beraber Ermenistan'ı desteklemekte Güney Kafkasya'da gerginliğin artması ve

* Rusya'nın Ermenistan'ın Gümrü şehrinde 12, Ahuryan'da 4, Aragaç'ta 2, Eşterek'te 1, Erivan'da 7, Kafan'da 1, ve Nubaraşen kasabasında 2 askeri üs olmak üzere toplam 29 askeri karakolu bulunmaktadır. . Rus askeri karakollarının yerleştiği bölgelere dikkat edilirse toplam 14 üssün Türkiye sınırına yakın bölgelerde konuşlandığı görülmektedir. Bkz. HyeTert, <https://hyetert.org/2013/06/14/ermenistanin-askeri-problemleri-ve-guvenlik-endisesi-rusya-kurtarici-mi/>, (Erişim tarihi: 28.12.2019).

istikrarın bozulması adına ortam yaratmıştır. Rusya Kafkasya'da ve doğal olarak Ermenistan-Azerbaycan çatışmalarında kilit noktaya sahiptir.

3.2. İran'ın Yaklaşımı

İran ve Ermenistan arasında öncelikli olarak İran'da yaşayan Ermenilerin bulunması açısından bağlantı bulunmaktadır. Bu sayı yaklaşık 120 bin civarındadır. İran'da uygulanan azınlık yasasına göre Ermeniler burada inançlarını ve ibadetlerini özgürce yaşayabilmekte, Meclis ve Yerel Konseylerde temsil haklarını kullanabilmektedirler (Hasanov ve Süleymanova, 2012, s.34-35). İran'da yaşayan Türklerin kendi dillerinde eğitim alamaması ama Ermenilerin halk dilinde eğitim alabilmesi diasporanın İran-Ermenistan ilişkilerinin en net örneğidir (Karadağ, 2019).

Bir diğer önemli faktör ise iki ülkenin de jeopolitik konumlarıdır. SSCB çöktükten sonra, Güney Kafkasya iki ülkenin de kesiştiği önemli bir nokta haline geldi. Eğer Batılı ülkelerin kesiştiği noktaları özellikle Azerbaycan üzerinden yürütmeyi başarabilirlerse Rusya gibi İran'da benzer amaçlar için Azerbaycan'ı kullanabilir. Bunun yanında İran, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde işbirliğinin önüne geçebilmek adına Ermenistan ile ilişkilerine önem vermektedir (Uluslararası Politika Akademisi, 2019). Hazar Denizinin statüsünün belirlenememesi, İran nüfusunda barınan 20-30 milyon civarındaki Azerbaycan Türkü'nün tehlike arz ettiğinin düşünülmesi de Ermenistan-İran yakınlaşmasını motive etmektedir (İsmayıl, 2012).

İran'ın Dağlık-Karabağ sorunlarında kendisi gibi Müslüman, tarihsel ve kültürel yakınlıkları olan Azerbaycan'ı desteklemek yerine Ermenistan'ı desteklemesi Ermenistan-İran ikili ilişkilerinin gelişmesine önemli bir katkı sağlamıştır. İran aynı zamanda etnik gerilimler yaşama konusunda Azerbaycan'dan endişe duymuştur. İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin potansiyel ayrımcılık yapabileceği konusu İran'ı korkutmuştur. En büyük stratejisilerken biri olan Brzezinski bu durumu; "Eğer Azerbaycan istikrarlı bir siyasal ve ekonomik gelişmede başarılı olursa İranlı Azeriler, daha fazla büyük bir Azerbaycan düşüncesine bağlanacaklardır." şeklinde

açıklamıştır (Brzezinski, 1998, s.122-123). Bu açıdan İran Azerbaycan'ın güçsüz kalmasını kendi açısından yaşam kaynağı olarak görmektedir.

İran ve Ermenistan'ın birbirlerini dış kapılara açılabilmelerinde önemli bir faktör olarak görmeleri, stratejik projelerinin var olması, Güney Azerbaycan ve Kuzey Azerbaycan'da artan birleşme eğilimlerinin olması ve İran'ın Güney Azerbaycan sorunun ilişkilere yansımaları, Türkiye'nin Azerbaycan'daki konumunu dengeleme gereği, Azerbaycan enerji kaynaklarının dışarıya ulaştırılmasında İran ve Ermenistan'ın dışarıda kalması, Tahran'ın Ermeni lobisinden faydalanma isteği bu iki ülkeyi birbirlerine yakınlaştırmıştır.

3.3. Türkiye'nin Yaklaşımı

Ermenistan-Azerbaycan arasında yaşanan Dağlık-Karabağ sorununda Türkiye ilk zamanlarda tarafsız kalmaya çalışmıştır. Ermenistan'ın Kelbecer'i işgal etmesinden sonra Türkiye Ermenistan'a sınırlarını kapatmış ve Azerbaycan'ı desteklemiştir. Azerbaycan Elçibey döneminde Batı ve Türkiye yönlü politikalar izlemiş olsa da, Elçibey'in iktidardan çekilmesi ile denge politikası izlemeye başlamıştır. Elçibey döneminde Azerbaycan dış politikası Türkiye ile stratejik ortaklıklar kurmak, Batı'ya yönelmek, Rus etkisini azaltmak ve Karabağ sorununda Batı ve Türkiye'nin desteğini almak üzerine kurulmuştur (Cafersoy, 2001, s.294). Türkiye ile Azerbaycan arasında birçok anlaşma imzalanmış ve Türkiye Azerbaycan'a finansal destek sağlamıştır. Karşılıklı ziyaretlerinde gerçekleşmesine rağmen bu dönemde stratejik ortaklık anlaşması imzalanamamıştır.

Azerbaycan'ın Türkiye ile ortak olup Ermenistan'ı yalnızlaştırma ve Rusya'ya karşı dengelenmek adına adımlar atmaya başlaması da başka bir stratejisi olmuştur. 1994 sonrası Türkiye- Azerbaycan ilişkileri güçlenmeye başlamış, ekonomik ilişkiler artmıştır. Ermenistan'a Türkiye tarafından kapatılan kapılar ise Ermenistan'ı Rusya'ya bağımlı hale getirmiştir. Ağustos 2008 tarihinde yaşanan Gürcistan-Rusya savaşında bölgesel dengeler değişmiş Ermenistan-Türkiye yakınlaşmasına sebebiyet vermiş, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini fazlaca etkilemiştir. Rusya'nın Azerbaycan'ı yanına

çekmek istemesi ve Azerbaycan'daki Rus destekli tarafların Türkiye propagandası yapması Rusların etkisinin bir diğer belirtisidir. 2010 Azerbaycan-Türkiye ortaklık anlaşmasının imzalanması bu tip müdahaleleri engelleyecek niteliktedir. Rusya'nın Putin iktidarı ile birlikte Post-Sovyet coğrafyada bölgesel bütünleşmeyi daha fazla benimsemesi, Azerbaycan üzerindeki baskıyı arttıran ve Türkiye ile olan ilişkileri etkiler nitelikte olmuştur. Bu durumların etkisi ile Azerbaycan Rusya ve Batı-Türkiye arasında sıkışmakta, ara ara zor seçimlerle arada kalmaktadır (Dikkaya ve Rzali, 2017, s.17).

3.4. ABD'nin Yaklaşımı

SSCB dağıldıktan sonra ABD, bağımsızlıklarını yeni kazanan cumhuriyetler ile ilişkiler kurmak için beş koşul öne sürmüştür. Bunlardan ilki, eğer cumhuriyetlerden biri diğer cumhuriyetin topraklarına yönelik iddiada bulunursa, ABD tarafından tanınmayacaktır şeklindeydi (İsmayilov, 2011, s.50). Toprak iddiasında bulunmaktan da ziyade, Azerbaycan'ın %20 sini işgal eden Ermenistan, tanınmakla kalmayıp, ABD'den en çok yardım alan ikinci ülke olmuştur (Kasım, 2003, s.129).

Azerbaycan ise Ermenistan'a ekonomik ambargo koymak ve saldırı amaçlı güç kullanmak ile suçlanmış, ABD Kongresi tarafından konulan, her türlü yardımın kesilmesini öngören Özgürlüğü Destekleme Yasası'nın 907. bölümü adlı karar ile ekonomik ambargoya maruz kalmıştır. 24 Ekim 1992 Özgürlüğü Destekleme Yasası'na göre Azerbaycan Ermenistan üzerindeki ambargoyu kaldırmadığı, uluslararası insan hakları standartlarına uymadığı, Karabağ ve Ermenistan'a yönelik güç kullanma taktiğini bırakmadığı ve barışçı bir yol izlemediği sürece Amerikan Kongresi Azerbaycan'a yapılacak her türlü yardımı durduracağını belirtti (Nesirov, 1998, s.17). Azerbaycan, eski Sovyet cumhuriyetleri içinde Amerika tarafından ambargo uygulanan tek ülke olmuştur (Gürbüz, 2003, s.102). Topraklarının %20'sini kaybeden Azerbaycan'a, Ermenistan'a ambargo uyguladığı düşüncesiyle, ABD yardımı yapılmamasını öngören madde "adaletsizlik" olarak nitelendirilebilir. Bu madde saldırganın tarafını tutarak, destekler ve uzlaşmaz nitelikte olmuştur.

Maddenin kaldırılmasına ilişkin Amerikan Hükümeti 2001 yılına kadar direnmiş olsa da kongre tarafından maddenin kaldırılmaması öngörülmüştür. 11 Eylül 2001 tarihinde ABD’de yaşanan terör olayında Azerbaycan’ın terör ile mücadele kapsamında desteğini almak üzere ABD 907. maddenin kaldırılmasını gündeme getirmiş, senato 24 Ekim 2001 tarihinde bazı değişiklikler yapılmasını kabul etmiştir (Aslanlı, 2002, s.61).

907 sayılı maddenin geçici olarak durdurulması Azerbaycan’ı rahatlatmış ve bir takım faydalar sağlamıştır. Fakat çatışma çözümüne katkıda bulunmamıştır. ABD’nin, AGİT Minsk grubu eş başkanlarından olması bununla birlikte Ermenistan-Azerbaycan çatışmasının ulusal çıkarlarına ters düşmemesi itibariyle hayati bir önem arz etmediği ortadadır. Eğer öyle bir durum olsaydı 14 Mart 2008 tarihinde BM Genel Konseyi’nin ikinci kararına* tepki göstermezdi.

Son dönemlere gelindiğinde; 13 Aralık 2019 tarihinde Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı, ABD Senatosunun 1915 Ermeni olaylarını “soykırım” olarak tanıyan kararını “kasıtlı siyasal olmayan belge” olarak nitelendirmiştir. Bakanlık tarafından yapılmış olan açıklamada çelişkili ve şüpheli kaynaklara atıf yapıldığı, kararın acemice hazırlandığı ve Ermenistan lobisine hizmet eder nitelikte olduğu belirtilmiştir (CNN Türk, 13 Aralık 2019).

* BM Genel Kurulunun 14 Mart 2008 tarihinde kabul ettiği karar bazı açılardan Azerbaycan için büyük önem taşımaktadır. Özellikle de Kosova’nın bağımsızlığının ardından Azerbaycan’ın devlet bütünlüğünün tanınması büyük önem taşımaktadır. 20 seneye yakın bir zamandır devam etmekte olan Karabağ sorunu ile alınan bu karar muhakkak ki sorunun çözümüne katkıda bulunacaktır. Kararın Genel Kurulda alınması dolayısı ile sadece tavsiye niteliğindedir ve bağlayıcı karar değildir. “Azerbaycan’ın İşgal Edilmiş Bölgelerindeki Durum” kararı ile ilgili BM bünyesindeki çalışmalar 2004 yılında yapılan BM Genel Kurulunun 59. oturumunda gündeme gelmiştir. İlk gündeme geldiği dönemde dikkat çeken en önemli husus MİNSK grubu bu girişime karşı çıkması olmuştur. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki soruna arabuluculuk etmekle görevli olan Minsk Grubu eş başkanlarının Azerbaycan toprak bütünlüğü ile ilgili girişime karşı çıkması ise ayrıca değerlendirilmesi gereken bir konudur. Minsk Grubunun bu yaklaşımının gerekçesi ise “Azerbaycan’ın bu sorunu BM’de tartışmaya açması barış sürecine zarar verir” olmuştur. Alınan bu karar Azerbaycan’ın uluslararası hukuktaki konumunu güçlendirmiş ve haklılığını bir kez daha kanıtlamıştır. Azerbaycan’ın lehine oy veren ülkelerin birçoğunun eski SSCB coğrafyasından olan ülkeler ve İslam Konferansı Üyesi ülkeler olduğu görülmektedir. Bkz. “General Assembly Adopts Resolution Reaffirming Territorial Integrity Of Azerbaijan, Demanding Withdrawal Of All Armenian Forces”, Sixty-second General Assembly, Plenary 86th Meeting (AM), New York, GA/10693, 14 March 2008, <https://www.un.org/press/en/2008/ga10693.doc.htm>.

4. 2005'TEN GÜNÜMÜZE KADAR OLAN DÖNEMDE AZERBAYCAN-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNİN GENEL DEĞERLENDİRİLMESİ

2005 yılından itibaren bağımsızlık dönemlerinde yaşanan çatışmalar kadar büyük bir olay yaşanmasa da yine de her iki devlet arasında Dağlık Karabağ konusunda uyuşmazlıklar bulunmaktadır. Bu konu hakkında AGİT'in girişimleri devam etmiştir.

12 Ocak 2005 tarihinde Prag'da, Azerbaycan Dışişleri Başkanı Elmar Memmedyarov ile Ermenistan Dışişleri Başkanı Vardan Oskanyan Dağlık-Karabağ sorununun çözümü üzerine bir araya gelmiş ve ortak alınan kararlar müzakere edilmiştir. 26 Ocak 2005 tarihinde Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi, Ermenistan'ın Azerbaycan'ı işgal ettiği doğrultusunda raporda; "üye bir ülkenin, diğer bir üye ülke toprağını işgal etmesinin, Avrupa Konseyi ile ilgili taahhütlerine ilişkin ciddi bir ihlal oluşturduğunu" bildirmiştir. Kararda Minsk grubunun başarısız olması durumunda tarafların Uluslararası Adalet Divan'ına gidebilme seçeneği de sunulmuştur. Dağlık Karabağ sorununun çözülmesine yönelik çalışmaların Robert Koçeryan'ın radikal duruşu ve BM Tehlikesizlik Konseyi'nin kararnameleri umursamaz oluşu sorunu derinleştirmiştir (Garibov, 2006, s.332).

Kasım 2007 tarihinde Minsk Grubu taraflara Madrid Prensiplerini sunmuştur. Bu prensiplere göre, Ermenistan işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çıkacak, Azerbaycanlı göçmenler evlerine dönecek ve Dağlık Karabağ'ın statüsü belirlenecektir. Sunulan bu prensiplerde kabul edilmemiş ve ilişkilerde önemli bir gelişme yaşanmamıştır (Asker, 2013, s.75).

Kasım 2008 tarihinde dönemin Ermenistan başbakanı Serj Sarkisyan ve Azerbaycan cumhurbaşkanı İlham Aliyev Rusya'da bir araya gelmiş ve Dağlık Karabağ sorununu çözebilmek için çaba göstereceklerini belirten bir bildiri yayınlamışlardır. Ancak bu bildiride ne statü konusuna ne de sorunun hangi yollarla çözüme ulaştırılacağına dair herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Mayıs 2009 tarihinde Sarkisyan ve Aliyev Prag Zirvesinde tekrardan bir araya gelmiş ancak görüşmelerde herhangi bir ilerleme kaydedilmemiştir. Temmuz 2011'de ise Aliyev,

Sarkisyan ve Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Dimitri Medvedev, Madrid Prensipleri hakkında görüşmek için Kazan'da bir araya gelmişler ancak Ermeni tarafının Lâçin ve Kelbecer'den çekilmeyi reddetmesi üzerine görüşmeler olumsuz sonuçlanmıştır (Al Jazeera Turk, 24 Ocak 2014).

2014 yılının Ağustos ayında ise iki devlet arasında kanlı çatışmalar yaşanmıştır. Dağlık Karabağ sınırında iki gün boyunca devam eden çatışmalarda 13 Azerbaycan askeri ölüyor, 20 Ermenistan askerinin öldüğü bildirilmiştir. Artan çatışmalar üzerine, AGİT ve Minsk Grubu iki devlet arasında kalıcı çözüm oluşturulması için müzakerelerin yeniden başlatılması çağrısında bulunmuştur (Al Jazeera Turk, 9 Ağustos 2014).

2-5 Nisan 2016 tarihlerinde ise Azerbaycan Ordusu, Ağdere, Terter, Ağdam, Hocavend ve Fuzuli bölgelerinde Ermenilerin işgali altındaki bazı önemli yerleşim merkezlerini almıştır, Talış köyü etrafındaki en yüksek tepeye de Azerbaycan bayrağı dikilmiştir. Bu çatışmalar esnasında 31 Azerbaycan askerinin, 240 Ermeni askerinin öldüğü ve 12 zırhlı aracın imha edildiği Azerbaycan Savunma Bakanlığı tarafından bildirilmiştir (Elveren, 9 Nisan 2016). 21 Şubat 2019 tarihinde Azerbaycan Ordusu, Ermenistan Ordusu'na ait X-55 tipli insansız hava aracını düşürdüğünü açıklamış, 25 Mart 2019 tarihinde Azerbaycanlı bir asker Ermeniler ile girdiği çatışmada ölmüş, 1 Haziran 2019 tarihinde Ermeni bir asker ölmüş ve Ermeni ordusu Dağlık Karabağ sınır hattında aralıklı olarak tatbikatlar gerçekleştirmiştir (Çiftçi, 8 Eylül 2019).

27 Eylül 2020 tarihinde Azerbaycan Savunma Bakanlığında yapılan açıklamaya göre Ermenistan ordusu sabah 06.00 sularında cephe hattı boyunca geniş çaplı provokasyonlar yaparak Azerbaycan ordusunun mevzilerine ve sivil yerleşim alanlarına saldırıda bulunmuştur. Çok sayıda sivil bu saldırıda zarar görmüştür. Ardından Azerbaycan cephe hattından karşı saldırı başlatmıştır. Azerbaycan Savunma Bakanlığının yaptığı açıklamada; Terter, Ağdam, Fuzuli, Cebrayıl ve Murovdağ yönünde Ermenistan'ın işgali altında olan bu bölgelerde, toprakların ele geçirilmesi açısından çatışmaların sürdüğünü belirtmiş, Azerbaycan ordusunun füze,

top ve hava araçlarıyla Ermenistan ordusunun komuta noktalarını, manevra yapan birliklerini, askeri araç ve tesislerini hedef aldığını da eklemiştir. Bu çatışma esnasında Azerbaycan işgal altında bulunan topraklarından Fuzuli bölgesinin Karahanbeyli, Gervend, Köy Gerediz, Yukarı Abdurrahmanlı köyleri ve Cebrayıl bölgesinin Büyük Mercanlı ve Nüzgar köylerinin Azerbaycan ordusunun kontrolüne geçtiği açıklaması yapılmıştır (NTV Haber, 28 Eylül 2020). Daha sonra Laçın, Hocalı, Terter ve Hocavend toprakları da Ermenistan işgalinden kurtarılmıştır.

Azerbaycan ordusu bütün cephe hattı boyunca Ermenistan'a karşı üstünlük kurmayı başarmış, İHA/SİHA ve elektronik harp sistemleri sayesinde hava üstünlüğünü korumuştur. Üst üste yaşadığı kayıplar üzerine Ermenistan'ın gücünde kırılmalar olmuş, Azerbaycan ordusu daha rahat kazanımlar elde etmiştir. Son olarak Suşa'nın da kurtarılmasıyla Erivan yönetimi mağlubiyeti kabul etmeye başlamıştır. Dağlık Karabağ'ın sözde lideri Arayik Harutyunyan anlaşma yapılmasının zorunlu hale geldiğini aksi takdirde Karabağ'daki toprakların hepsini kaybedeceğini belirtmiştir.

Prof. Dr. Ebulfez Süleymanlı bu çatışmayla alakalı olarak; Azerbaycan Türk topraklarının yüzde 20'sinin Ermenistan'ın elinde olduğunu ve bu nedenle 1 milyondan fazla sivil Azerbaycan Türkü'nün vatanından ayrılmak zorunda kaldığını, Ermenistan'ın sürekli Azerbaycan'ı taciz ettiğini ve yapılan bu saldırıda da Azerbaycan'ın meşru müdafaa hakkını kullanıldığı ve bu durumun uluslararası hukuka aykırı bir durum olmadığı açıklamasını yapmıştır (Detay Haber, 30 Eylül 2020).

Bölgesel ve küresel aktörlerin bu çatışmaya karşı yaklaşımları değerlendirilecek olursa, bölgede yıllardır uluslararası toplum tarafından somut bir adım atılmamıştır. Sorunların çözülmesine yönelik Rusya, Fransa ve ABD'nin eş güdümlü olarak yürüttüğü AGİT bünyesinde bulunan Minsk Grubu 28 yıldır faaliyette olmasına rağmen somut bir adım atmamıştır. AB Konseyi gerginliğin azaltılması ve askeri hareketliliğin durmasına yönelik çağrıda bulunmuştur. Türkiye, Ukrayna ve Pakistan

Azerbaycan'ı desteklediğini açıklamış, ABD çatışmayı takip ettiğini belirtmiş herhangi bir taraf almamıştır. Ermenistan, Fransa ve Rusya ile görüşme sağlamış Türkiye'nin Güney Kafkasya'dan uzak durmasını istediğini ve bu konuyla ilişkin kendilerinden yardım istemiştir. Fakat bu iki ülkeden de karşılık bulamadığı iddiaları öne sürülmüştür (Karadeniz Gazete, 30 Eylül 2020).

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Ermenistan Cumhurbaşkanı Nikol Paşinyan ve Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin arasında 9 Kasım'ı 10 Kasım' a bağlayan gece Karabağ'daki çatışmayı sona erdiren ateşkes imzalanmıştır.* Bu anlaşma ile Azerbaycan Ermenistan'a karşı diplomatik bir üstünlük kazandırmıştır. İşgal altında bulunan toprakların yüzde 80'i özgürleşmiş, evinden edilmiş milyonlarca sivil evine geri dönme imkânına kavuşmuştur. Ayrıca Moskova yönetiminin önceki planlarının aksine Dağlık-Karabağ bölgesindeki bazı bölgeler direk Azerbaycan'ın yönetimine geçmiş, kalan bölgelerde bulunan Ermeni askerleri de yapılan ateşkes doğrultusunda bu toprakları terk etmek zorunda kalacaktır (Güler, 2020, s.1-2).

5. SONUÇ

Güney Kafkasya'nın en önemli sorunlarından biri olan Dağlık-Karabağ hala günümüzde de etkisini göstermektedir. Sorunu çözmeye yönelik Minsk Grubunun gerçekleştirdiği faaliyetler ve aldığı kararlar geçerli nitelikte olmadığı için çözüme yönelik adımlar atılmamaktadır. Bunun yanı sıra Minsk Grubunda yer alan Batılı ülkelerin kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmesi bir diğer önemli etkidir.

25-26 Şubat 1992 tarihinde Ermeniler Azerbaycan'ın Hocalı kentinde katliam gerçekleştirmişlerdir. Bu katliam dünya kamuoyunda büyük ses getirmiş olmasına rağmen yaptırım uygulanamamıştır. 1992 yılının Haziran ve Kasım ayları arasında yaşanan çatışmalar sonucunda Azerbaycan işgal edilen topraklarının bir kısmını Ermeni Birlikleri elinden almayı başarmıştır. Lakin 1992 yılları sonuna doğru

* Anlaşma tam metin için bkz. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/azerbaycanin-karabag-zaferi-iste-anlasmanin-maddeleri-529782.html>

Ermenistan işgalleri arttırmış savaşı kendi lehine çevirmeyi başarmıştır. Bu sebeple birçok uluslararası kuruluş sorunu çözmek adına adımlar atmıştır. Bu açıdan en etkili kuruluş olan AGİT ve Rusya'nın desteği ile 1994 yılının Mayıs ayında Azerbaycan-Ermenistan arasında ateşin durmasına yönelik anlaşmalar imzalanmıştır. Sorunların çözülmesine yönelik günümüze kadar gelen dönemde yapılan girişimler somut olarak bir sonuç vermemiştir. Ter-Petrosyan döneminde 1997 yılının son demlerinde biraz da olsa umutlar yeşerse de çıkan iç karışıklık sonrası Koçeryan'ın yönetime gelmesiyle umutlar sona ermiştir.

Bunun üzerine 27 Eylül 2020 tarihinde çıkan Azerbaycan-Ermenistan çatışmasında Ermenistan mağlubiyete uğramış, 10 Kasım 2020 tarihinde iki ülke devlet başkanları arasında bir anlaşma imzalanmış, böylece Azerbaycan işgal altında olan topraklarının büyük çoğunluğunu geri almıştır. Ermenistan, Rusya'nın devreye girmesiyle tamamen bir yenilgi almaktan kurtulmuştur. Mevcut şartlar altında oluşturulan denklemler uzun vadeli olarak görünse de bu süreci belirleyecek temel faktör anlaşmanın saha da nasıl uygulandığı ile belli olacaktır.

KAYNAKÇA

Aleskerli, A. (2009), "Ermenilerin Azerbaycan'da Yaptığı Soykırımlar ve Devam Eden Çözumsuzlük", Stratejik Analiz, Cilt 9, No 108.

Aliyev, T. (2006), "Dağlık Karabağ Sorunu ve Uluslararası Örgütler", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Arif, E. (2004), "Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya, İran, Türkiye Rekabetleri ve Ermeni Faktörü", Natürel Yayıncılık, Ankara.

Asker, A. "Hocalı Soykırımı", 24.02.2012, <https://21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/guney-kafkasya-iran-pakistan-arastirmalari-merkezi/hocali-soykirimi> (Erişim Tarihi: 5 Ocak 2020).

Asker, A. (2013), "Karabağ'da Geline Son Nokta", Karabağ Dün, Bugün ve Sabah, XII Baskı, QAT (Qarabağ Azadlıq Təşkilatı).

Aşırılı, A. (2011), "31 Mart Soykırımı: 1918-1920-cı İllər Mətbuatında", Bakı, Elm və Təhsil.

Attar, A. (2005), "Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti", Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.

Atar, Z. Demirkol, K (2015) , "Ermenilerin Azerbaycan'da Yaptığı Katliamların Soruşturulması (1918-1920)", Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 13, No 1

Azer, C. (2013), "Yukarı Karabağ Sorunu ve Minsk Grubu", Ermeni Araştırmaları, Sayı 44.

Aziz, B. (2013), "Mart Faciasından Hocalı'ya Azerbaycan'da Ermenilerin Türk Soykırımı", İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Batu, N. "Cumhurbaşkanı İstifa Etti", Milliyet, 7 Mart 1992.

Brzezinski, Z. (1998), "Büyük Satranç Tahtası: Amerika'nın Önceliyi Ve Bunun Jeostratejik Gerekleri", İstanbul, Sabah Yayınları, s.122-123.

Cabbarlı, H. (2004), "Bağımsızlık Sonrası Ermenistan-Rusya İlişkileri", ASAM, Kafkasya Araştırmaları Masası.

Cafersoy, N. (2001), "Bağımsızlığın Onuncu Yılında Azerbaycan-Rusya İlişkileri (1991-2001)", Avrasya Dosyası: Azerbaycan Özel, Sayı:1, Cilt:7.

Caferov, N. Aslanlı, A. (2016), "Karabağ Sorununda Ateşkes ve Rusya", Ermeni Araştırmaları, Sayı 53.

CNN Türk, (13 Aralık 2019) "Azerbaycan'dan ABD Senatosu'nun Ermeni Kararına Tepki", <https://www.cnnturk.com/dunya/azerbaycandan-abd-senatosunun-ermeni-kararina-tepki> (Erişim Tarihi:02.02.2020)

Cutler, R. M. "Kafkasya'daki Kriz Kaynakları ve Bölgeleri", <http://www.robertcutler.org/download/pdf/ch04srmt.pdf> (Erişim Tarihi: 3 Ocak 2020).

Çiftçi, C. (8 Eylül 2019) "Dağlık Karabağ'da Son Durum", <https://www.diplomatikstrateji.com/daglik-karabagda-son-durum-2/> (Erişim Tarihi: 6 Aralık 2020).

Detay Haber, (30 Eylül 2020) <http://www.detaykibris.com/azerbaycan-kokenli-profesor-turkiyeye-minnettariz-231607h.htm> , (Erişim Tarihi: 30.09.2020).

Dikkaya, M ve Rzali, S. (2017), "Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Rusya Faktörü: Ekonomi Politik Analizi", Bağımsızlıktan Günümüze Türk Cumhuriyetleri Ekonomi Politikası: Sektörel ve Bölgesel Analiz.

Elveren, M. "Nedir Bu Dağlık Karabağ Meselesi? Birde Benden Dinleyin...", Hürriyet, 9 Nisan 2016

Embel, E. (2019), "Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT)", Güvenlik Yazıları Serisi, No.4.

Əroğul, Ə. (2007), "Erməni-Daşnak Faşizmi və Azərbaycan", Bakı, Təhsil.

Garibov, M. (2006), "1. Dünya Savaşından Günümüze Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri", Ankara Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmış Doktora Tezi, Ankara.

"General Assembly Adopts Resolution Reaffirming Territorial Integrity Of Azerbaijan, Demanding Withdrawal Of All Armenian Forces", Sixty-second General

Assembly, Plenary 86th Meeting (AM), New York, GA/10693, 14 March 2008, <https://www.un.org/press/en/2008/ga10693.doc.htm>.

Güler, M. Ç. (2020), "Karabağ'ın Özgürleştirilmesi ve Sahadaki Yeni Denklem", SETA, Sayı: 301, 30 Kasım, s. 1-2.

Gürbüz, V. (2003), "Dağlık Karabağ Sorunu ve Azerbaycan Politikaları 1988-1994", Ermeni Araştırmaları, Ankara.

Hasanoğlu, M. Cemilli, E (2006), "Güney Kafkasya'da ABD Politikası", İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Hasanoğlu, M. Süleymanlı, N. (2013), "Ermeni Devleti'nin Oluşum Sürecinde Güney Kafkasya'da Nüfuz Mücadelesi ve Azerbaycan", Avrasya İncelemeleri Dergisi, Cilt 2, No 2.

Hasanov, M. ve N. Süleymanova, N. (2012), "İran'da Ermeni Diasporası-Karşılıklı İlişkiler", *Euras Akademik Dergisi*, C. 1, No. 1.

Hüseynov, S. (2009), "Erməni xəyanəti: Terror, Soyqırım Və Deportasiya Siyasəti", Bakı, Avropa Nəşriyyatı Servis.

HyeTert, (10 Haziran 2013) <https://hyetert.org/2013/06/14/ermenistanin-askeri-problemleri-ve-guvenlik-endisesi-rusya-kurtarici-mi/>, (Erişim tarihi: 28.12.2019).

İsmayıl, E. (17 Ocak 2012) "Türkiye-Azerbaycan-İran İlişkileri: İşbirliği mi Yoksa Güvensizlik mi?", BİLGESAM, <http://www.bilgesam.org/incele/168/-turkiye-azerbaycan-iran-iliskileri--isbirligi-mi-yoksa-guvensizlik-mi-/#.XhUaVUczbIV>,

(Erişim Tarihi: 02.02.2020)

İsmayılov, F. (2011), "Karabağ Sorunu ABD'nin Küresel Politikası Bağlamında", Bakü, Azerbaycan Milli Ensiklopedisi yayınları.

Kafkasya'nın Açık Hesabı: Dağlık Karabağ, Al Jazeera Turk, (9 Ağustos 2014), <http://www.aljazeera.com.tr/dosya/kafkasyanin-acik-hesabi-daglik-karabag> (Erişim Tarihi: 6 Ocak 2020).

Karadağ, S. (2019), "İran- Ermenistan İlişkileri ve Belirleyici Dinamikler", https://insamer.com/tr/iran-ermenistan-iliskileri-ve-belirleyici-dinamikler_2305.html, (Erişim Tarihi: 02.01.2020)

Karadeniz Gazete, (30 Eylül2020) <https://www.karadenizgazete.com.tr/dunya/daglik-karabag-catismasi-azerbaycan-ermenistan-iliskilerinde-bir-kirilma-mi/292502>, (Erişim Tarihi: 30.09.2020).

Kasım, K. (2003), "Ermeni Sorunu'nun Uluslararası İlişkiler Boyutu", Ermeni Sorunu El Kitabı, Ankara, TEİMK ve ASAM yayınları.

Kronoloji: Dağlık Karabağ Sorunu, Al Jazeera Turk, (24 Ocak 2014) <http://www.aljazeera.com.tr/kronoloji/kronoloji-daglik-karabag-sorunu> (Erişim Tarihi: 6 Ocak 2020).

Memmedli, M. (2017), "Kendi Kayıtları Işığında Rusya İmparatorluğunun Kafkasya'da İskan Politikası", Mehmet Okur, Bahadır Güneş ve Ülkü Köksal (ed.), "I. Dünya Savaşı'nda Karadeniz ve Kafkasya Askeri, Siyasi ve Sosyal Gelişmeler", Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları.

Memmedli, M. ve Memmedli, S. (2018), "Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)", ANKASAM Bölgesel Araştırmalar Merkezi, Cilt 2, Sayı 2.

Mustafa, N. (2014), "Ermenilerin 1905-1906 Yıllarında Güney Kafkasya'da Yaptıkları Katliamlar", Atatürk Dergisi, Cilt 3, No 1

Nesirov, E. (1998), "Azerbaycan-ABŞ İlişkileri (1991-1997)", Kanun yayınları, Bakü.

NTV Haber, (30 Eylül 2020) <https://www.ntv.com.tr/dunya/ermenistan-azeri-koylerini-vurdu,hEd1MchcaUeGOC6xJwAbVg>, (Erişim Tarihi: 30.09.2020).

Ordubadi, M. S. (2007), "Qanlı İller", Bakı, Qafqaz.

Paşayeva, Q. Məmmədova, H. (2011), "Xocalı Soyqırımını Şahidlərin Dilindən", Bakı, Elm və Təhsil.

QAT (Qarabağ Azadlıq Təşkilatı) (2009a), "Erməni İddialarının "Sovet Dövrü"", Bakı.

QAT (Qarabağ Azadlıq Təşkilatı) (2009b), "Xocalı Soyqırımını", Bakı.

Şadıhanov, E. (2006), "Sovyetler Birliği'nin Dağılıma Sürecinde Etkili Olan Bölge Sorunları ve Milliyetçilik Hareketleri", Sosyoloji Konferansları, Sayı 33.

Şahinoğlu, E. (2010), "Rusya-Ermenistan Askeri İşbirliğine Karşı Türkiye-Azerbaycan İşbirliği" <https://21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/guney-kafkasya-iran-pakistan-arastirmalari-merkezi/rusya-ermenistan-askeri-isbirligine-karsi-turkiye-azerbaycan-isbirligi-elhan-sahinoglu-azerbaycan> Erişim Tarihi: (28.12.2019).

Şihaliyev, E. (2012), "Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermenistan-Azerbaycan Çatışması", Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 3(1).

Uluslararası Politika Akademisi (2019), <http://politikaakademisi.org/2019/03/26/iran-ermenistan-iliskilerinin-dunu-ve-bugunu/>, (Erişim Tarihi: 02.01.2020)

Yalçınkaya, A. (2012), "Kafkaslar ve Orta Asya Ülkelerinin Siyasi ve Ekonomik Yapıları ve Dış Politikaları", Hulusi Kılıç ve Elif Toprak (ed.), Orta Asya ve Kafkaslarda Siyaset, Eskişehir, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını.

Yazgan, E. (2019), 20. Yüzyılda İran Siyasetinde Azerbaycan Türklerinin Rolü (1900-1979), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük, Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Zengin, A.K. (2017), "Dağlık Karabağ Sorununa Çözüm Arayışları: AGİT Minsk Grubu Görüşmeleri", International Academic Research Congress.

Zeynal, A. "Ermenileri Kafkasya'ya Yerleştirilmesinin Tarihçesi", 26 Mayıs 2014, <http://1905.az/tr/ermenileri-kafkasyaya-yerlestirilmesinin-tarihcesi/> (Erişim Tarihi: 11 Aralık 2019).